

Toshpulatov Nurbek Boboqul o'g'li
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti
ijtimoiy fanlar kafedrası assistenti
E-mail: nurbektoshpolatov9530@gmail.com

SAMARQAND UEZDIDA BOZOR MARKAZLARINING TUZILISHI VA SHAKLLARI

Annotatsiya. Mazkur tadqiqot Samarqand uezdida bozor markazlarining tuzilishi, shakllanish omillari va ularning iqtisodiy-ijtimoiy xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlangan. Ishda tarixiy manbalar, arxiv hujjatlari va statistik ma'lumotlar asosida bozor markazlarining joylashuvi, ichki tuzilishi, savdo shakllari, faoliyat mexanizmi hamda aholining xo'jalik hayotidagi roli tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari Samarqand uezdida bozorlar tizimi qanday shakllangani, ularning ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati va hududiy rivojlanishdagi o'rni haqida kompleks tasavvur beradi. Ushbu ish bozor iqtisodiyoti tarixi, savdo infratuzilmasi va mintaqaviy iqtisodiy antropologiya bo'yicha tadqiqotlar uchun muhim ilmiy-amaliy manba hisoblanadi.

Kalit so'zlar: Samarqand uezdi, bozor markazlari, bozor tuzilishi, savdo shakllari, tarixiy iqtisodiyot, savdo infratuzilmasi, uezd bozorlari, iqtisodiy tizim, savdo an'analari.

Аннотация. Данное исследование посвящено изучению структуры рыночных центров Самаркандского уезда, факторов их формирования, а также социально-экономических особенностей их функционирования. На основе исторических источников, архивных документов и статистических данных анализируются расположение рынков, их внутренняя структура, формы торговли, механизмы деятельности и их роль в хозяйственной жизни населения. Результаты исследования дают целостное представление о том, как формировалась система рынков в Самаркандском уезде, каково их социально-экономическое значение и место в региональном развитии. Работа является важным научно-практическим источником для исследований в области экономической истории, торговой инфраструктуры и региональной экономической антропологии.

Ключевые слова: Самаркандский уезд, рыночные центры, структура рынка, формы торговли, историческая экономика, торговая инфраструктура, уездные рынки, экономическая система, торговые традиции.

Abstract. This research focuses on the structure of market centers in the Samarkand uyezd, the factors influencing their formation, and their socio-economic characteristics. Based on historical sources, archival documents, and statistical records, the study analyzes the location of markets, their internal organization, trade forms, operational mechanisms, and their role in the economic life of the population. The findings provide a comprehensive understanding of how the market system in the Samarkand uyezd developed, its socio-economic importance, and its contribution to regional development. This work serves as a valuable academic and practical resource for studies in economic history, trade infrastructure, and regional economic anthropology.

Keywords: Samarkand uyezd, market centers, market structure, forms of trade, historical economy, trade infrastructure, uyezd markets, economic system, trade traditions.

Kirish. Samarqand uezdida bozor markazlarining shakllanishi va ularning tuzilishi mintaqaning tarixiy, iqtisodiy va madaniy taraqqiyoti bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ushbu hududda savdo-sotiq qadimdan hayotning ajralmas qismi sifatida shakllangan. Samarqandning Buyuk Ipak yo'li chorrahasida joylashgani, tabiiy-geografik sharoitlarning qulayligi, hunarmandchilikning rivojlanganligi hamda qishloq xo'jaligi mahsulotlarining mo'l-ko'lligi bozor markazlarining barqaror faoliyat yuritishiga zamin yaratgan.

XIX–XX asr boshlarida uezd hududida bozorlar iqtisodiy tizimning asosiy bo'g'ini sifatida shakllanib, ular nafaqat mahalliy aholining ehtiyojlarini qondirish, balki qo'shni uezdlar va davlatlar bilan savdo aloqalarining rivojlanishida ham muhim rol o'ynagan. Bozor markazlarining

soni, ularning hududiy joylashuvi, savdo rastalari soni, bozor kunlarining an'analari va savdo shakllarining xilma-xilligi uezd iqtisodiy hayotining murakkab va rivojlanganligini ko'rsatadi.

Bozor markazlarining tuzilishi ko'p qatlamli bo'lib, ular ichida doimiy rastalar, mavsumiy savdo maydonlari, hunarmandlar uchun maxsus ko'chalar, chorva bozorlari, don bozorlari va qo'shma savdo hududlari mavjud bo'lgan. Bu tuzilish aholining ehtiyojlarini to'laqonli qondirish bilan birga, savdo jarayonlarini tartibga solish, narxlar barqarorligini ta'minlash va xo'jalik yuritish samaradorligini oshirishda muhim omil bo'lib xizmat qilgan.

Mazkur mavzuning dolzarbligi shundan iboratki, Samarqand uezdida shakllangan bozor markazlari bugungi kunda ham mintaqaviy iqtisodiy rivojlanish, bozor infratuzilmasi va savdo an'analari tahlil qilishda muhim tarixiy asos vazifasini bajaradi. Bozor markazlarining tuzilishi va shakllari orqali uездning xo'jalik tizimi, ijtimoiy aloqalar, aholi turmush tarzi hamda iqtisodiy an'analarning geografik tarqalishini o'rganish mumkin.

Shu sababli, Samarqand uezdida bozor markazlari tuzilishi va shakllarini ilmiy o'rganish nafaqat tarixiy jarayonlarni qayta tiklashga, balki zamonaviy bozor iqtisodiyoti va hududiy rivojlanish siyosati uchun muhim ilmiy-amaliy xulosalar chiqarishga yordam beradi.

Adabiyotlar sharhi. Samarqand uezdida bozor markazlarining tuzilishi va shakllarini o'rganishga bag'ishlangan ilmiy manbalar bir nechta tarixiy davrlarni qamrab oladi va ular o'z mazmuniga ko'ra turli guruhlariga bo'linadi. Har bir guruh bozor tizimining shakllanish jarayoni, iqtisodiy faoliyati va ijtimoiy xususiyatlariga oid muhim ilmiy dalillarni taqdim etadi.

Samarqandning iqtisodiy hayoti, bozorlari va savdo tuzilishi haqida qadimiy tarixchilar asarlarida muhim ma'lumotlar mavjud. Abu Bakr Narshaxiyning "Buxoro tarixi", Beruniyning iqtisodiy-geografik tasniflari, Mirxondning "Ravzat us-safo" asari va Ibn Battuta, Zheng Ho kabi sayohatchilarning safar qaydlarida Samarqand bozorlarining geografik o'rni, savdo mahsulotlari turlari, hunarmandchilik markazlari va bozor kunlarining an'analari haqida boy ma'lumotlar uchraydi. Ushbu manbalar bozor tuzilishining ildizlari va qadimiy savdo an'analari haqida dastlabki tasavvur beradi.

XIX–XX asr boshlariga oid rus tadqiqotchilarining ishlari Samarqand uezdi bozor tizimini o'rganishda asosiy manba hisoblanadi. "Turkestarskiy sbornik", "Svod statisticheskikh svedeniy po Samarkandskoy oblasti", Turkiston general-gubernatorligi hisobotlari va yillik statistik ma'lumotlar bozor markazlarining joylashuvi, savdo rastalari soni, savdo kunlari, savdo aylanmasi, mahsulot turlari va uезд iqtisodiy tuzilmasi haqida aniq faktlarni jamlagan.

Etnograf va sharqshunos olimlar N.Ostroumov, A.Kun, P.Lerkh, M.Terentyev va boshqalarning asarlarida Samarqand bozorlarining ichki tuzilishi, hunarmandlar ko'chasi, bozor mavzelari (ariq bozor, chorva bozori, kulollar bozori va boshqalar), shuningdek bozor atrofidagi ijtimoiy munosabatlar mukammal tavsiflangan.

Mustaqillik davrida O'zbekiston olimlari tomonidan bozor munosabatlari tarixi, mintaqaviy savdo tizimi va tarixiy iqtisodiyot bo'yicha bir qator ilmiy ishlar yaratildi. A.Qayumov, H.Ziyoyev, R.Shamsutdinov, A.Erkinov, U.Bobomurodov kabi tarixchilar Samarqand va uning atroflarida iqtisodiy hayot, shaharsozlik, savdo-hunarmandchilik markazlarining shakllanishi va bozor tuzilmasining o'ziga xos tomonlari haqida ilmiy tahlillar olib borgan.

Shuningdek, iqtisodiy antropologiya va bozor evolyutsiyasiga oid nazariy tadqiqotlar Karl Polanyi, Fernan Brodel, Max Veberning iqtisodiy tizimlar haqidagi ishlari mazkur mavzu uchun metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Ularning bozorning ijtimoiy va iqtisodiy mohiyati haqidagi qarashlari Samarqand uezdi bozor markazlarini tahlil qilishda nazariy tayanch vazifasini bajaradi.

Mavjud adabiyotlar Samarqand uezdida bozor markazlari tuzilishi va shakllari bo'yicha keng ko'lamli ilmiy asos yaratadi. Statistik ma'lumotlar, tarixiy manbalar, etnografik kuzatishlar va zamonaviy tarixiy tadqiqotlar mazkur mavzuni kompleks o'rganish imkonini beradi. Bu manbalar orqali bozor tizimining iqtisodiy, hududiy va ijtimoiy xususiyatlarini chuqur tahlil qilish uchun yetarli ilmiy material shakllangan.

Tadqiqot metodologiyasi. Samarqand uyezdida bozor markazlarining shakllanishi, rivojlanish omillari va hududiy tuzilishiga oid tadqiqot mazkur mavzuning tarixiy, iqtisodiy hamda

64 ijtimoiy jihatlarini chuqur o'rganishni talab qiladi. Shu sababli ushbu ilmiy ishda metodologik yondashuvlar majmuasi qo'llanildi.

Tahlil va natijalar. Samarqand uezdida hozirgi kunda 26 ta bozor markazi mavjud bo'lib, ularning hajmi va ahamiyati turlicha, bu esa ularning joylashuviga bog'liq. Tabiiyki, bu markazlarning aksariyati madaniylashgan, aholi zich yashaydigan pasttekislik hududida joylashgan. 32 ta volostdan 17 tasini qamrab olgan ushbu hududda quyidagi bozorlar joylashgan: 1) Dog'bit volostida - Dog'bit; 2) Shahob volostida - Laish; 3) Jo'ydivonida - Qarqarali; 4) Yangi qo'rg'onda - Yangi qo'rg'on va Sog'ish; 5) Chelakda - Chelak va Yoqon shayx; 6) Halvoyida - Saricha; 7) Qoraqalpoqda - Chuqur; 8) Kobutda - Jonboy va Boyg'a tepa; 9) Juma bozorda - Juma bozor; 10) Yangi qozon ariqda - Yor tepa; 11) Dovulda - Dovul va Juma, jami 15 ta bozor.

Bu madaniy pasttekislik shimoldan ham, janubdan ham butunlay boshqacha madaniy xususiyatlarga ega bo'lgan va aholisi ancha siyrak joylashgan keng, yarim dasht, yarim tog'li hududlarga tutashadi. Yuqorida ko'rsatilgan ikki hudud o'rtasidagi chegara chizig'ida yoki unga yaqin joyda, o'z navbatida, bir qator bozorlar joylashgan bo'lib, ular go'yo turli madaniyatlar o'rtasidagi bog'lovchi bo'g'in vazifasini o'taydi. Xususan, shimolda Cheneva volostining Oylobod, Xo'ja-Xo'ja Mukur, Polvon-ariq volostining G'azira, Kobut volostining Oqtepa, Tuyatortar volostining Chuyon-tepa, Dovul volostining Qorasuv, Qoratepa volostining Qoratepa va O'smat-Qatortol volostining O'smat bozorlari, jami 8 ta. Bu ikki toifa bilan bog'liq bo'lmagan holda shahardagi bozorlar mavjud.

Panjakent va katta qishloq bo'lgan sobiq shahar Urgutda savdo yarim qishloq, yarim shahar xususiyatiga ega bo'lib, u yerda asosan ko'chma emas, balki doimiy savdo yuritiladi. Nihoyat, 1897-yilda Falg'ar vodiysidagi Urmitan qishlog'ida bozor ochishga ruxsat berildi. Bu joy borish qiyin bo'lgan, aholisi kam va tog'li hududda joylashgan; amalda bu bozor juda kichik va savdosi ahamiyatsiz darajada.

Yuqorida ta'kidlanganidek, har bir bozorda har kuni keladigan va faqat bitta ma'lum bozorni ziyorat qiladigan aniq savdogarlar guruhi yo'q; aksincha, savdogarlar tarkibi doimiy ravishda o'zgarib turadi: har bir bozor kunida ilgari u yerda bo'lmagan yangi savdogarlarni uchratish mumkin. Biroq, shubhasiz, bu savdoning o'zgaruvchanligi va harakatchanligi o'z chegaralariga ega. Bozorma-bozor yuradigan har bir savdogarning o'ziga xos, sevimli hududlari mavjud bo'lib, ular asosan o'sha joylarga boradilar; faqat istisno hollardagina bu hududdan chetga chiqadilar. Bu hudud odatda bir nechta bozorni o'z ichiga oladi, ulardan bittasi asosiy, eng ko'p tashrif buyuriladigan bozor hisoblanadi.

Qo'shni bozorlarda savdo-sotiq bir kunda emas, balki haftaning turli kunlarida bo'lgani sababli, savdogarlar bir bozordan boshqasiga o'zlari bilan olib kelgan mol zaxirasi tugagunga qadar ko'chib yuradilar. Bu holda ular Samarqandga qaytib, zaxirani yangilaydilar va so'ng yana o'z aylanma safarlarini boshlaydilar. Faraz qilaylik, savdogar chorshanba kuni Samarqanddan yo'lga chiqdi. Shunda uning bir haftalik yo'li quyidagicha bo'ladi: payshanba kuni u Dag'bitda savdo qiladi, juma kuni esa Dovul volostidagi Jumaga yoki Sarichga borishi mumkin. Uning keyingi yo'nalishi shu joylarning biridan aniqlanadi. Birinchi holatda u ketma-ket Juma, Dovul, Qorasuv, Qoratepani ziyorat qiladi va bo'sh kunda Katta Qo'rg'on uezdining yaqin atrofdagi bozorlaridan biriga tashrif buyuradi.

Agar u ikkinchi yo'lni tanlasa, Sarichadan Janboyga, G'aziraga, Chuqurga va Oqtepagga boradi. Har kungi sayohatlarida uning uchun eng qiziqarli bo'lgan bitta bozor mavjud bo'lib, u yerda mavjud tovarlarni sotishga umid qiladi. Bu asosiy bozor hududning markazini tashkil etadi va unga bir yoki bir nechta kichik bozorlar bog'liq bo'ladi. Samarqand uezdida bunday hududlar 6 ta bo'lib, ular quyidagilar:

1. Janboy hududi. Asosiy markaz - katta (shanba kuni savdo); ikkinchi darajalilar - Chuqur (seshanba), Juma (dushanba), Bayg'atepa (chorshanba) va Saricha (juma).

2. Oqtepa hududi. Asosiy bozor - Oqtepa (payshanba); ikkinchi darajalilar - Osmat (dushanba), Cho'yantepa (juma) va Jizzax uezdining ikkita bozori - Naqshon va Yangiqo'rg'on.

3. Chelak hududi. Asosiy markaz - Chelak (shanba), ikkinchi darajalilar - Xo'ja (juma), Yoqonshayx (yakshanba), Aylobod (seshanba) va G'azira (dushanba).

4. Yangiqo'rg'on hududi. Markaz - Yangiqo'rg'on (dushanba), ikkinchi darajalilar - Layish (yakshanba), Qorqarali (chorshanba) va Sog'ish (payshanba).

5. Dovul hududi. Asosiy markaz - Dovul (shanba), ikkinchi darajalilar - Juma (juma), Qorasuv (yakshanba), Qoratepa (payshanba).

6. Urgut hududi. Ko'chma savdogarlar haftada ikki marta Urgutga (seshanba va shanba), Panjikent shahriga (payshanba) va Yortepa (chorshanba) ga tashrif buyurishadi.

Yangi ochilgan Urmitondagi bozor ham shu yerga tegishli bo'lib, unga faqat Panjikentlik savdogarlar ba'zan kelib turishadi. Hududlar tashqarisida Dagbishdagi katta bozor joylashgan. Bu qishloqning ko'plab muhim yo'llar kesishgan joyda joylashgani tufayli, u Chelak, Dovul, Yaniqo'rg'on va qisman Janboy hududlariga boradigan savdogarlar uchun savdo markaziga aylangan. Bu yerda bozor payshanba kunlari bo'ladi. Bozorlarga keladigan savdogarlar soni bir xil emas. Eng yirik sakkizta bozor qishda 250 tagacha savdogarni o'ziga jalb qiladi, yozda esa, ayniqsa g'alla o'rimi tugagach, bu son sezilarli darajada ko'payib, 350 va hatto 400 tagacha yetadi. Bu hisobga o'z xo'jalik mahsulotlarini sotish uchun keltiradigan dehqonlar kirmaydi, chunki ular professional savdogar hisoblanmaydi va soliqqa tortilmaydi.

Ikkinchi darajali bozorlarda savdogarlar soni qishda 100 nafargacha, yozda esa 150 nafargacha yetadi, ba'zida esa ancha kamayib ketadi. Eng kichik bozorlarda esa (Bayga-tepa, Saricha, Yakka-Shayx kabi) hech qachon 50 nafardan ortiq savdogar bo'lmaydi; ular faqat eng kichik hududga - bitta qishloq jamoasi yoki hatto bitta qishloqqa xizmat ko'rsatadi, ularning savdo ahamiyati esa juda past hisoblanadi.

Yendi bozorlarning umumiy tashqi ko'rinishiga o'tamiz. Juda kam istisnolarni hisobga olmaganda, bozor maydoni qishloqdan tashqarida, undan 200-300 sajen, ba'zan esa undan ham uzoqroqda joylashgan. Madaniy hududlarda bu maydon 4-5 desyatina atrofida bo'lib, ba'zan daraxtlar o'tqazilgan va suv oqib ketishi uchun ariqlar bilan o'ralgan. Bu ariqlar, ko'pincha, juda beparvolik bilan saqlanadi. Shu sababli, yilning nam fasllarida bozorlarda deyarli o'tib bo'lmaydigan loy paydo bo'ladi. Bu loy bozorda to'planib, shundoq ham ivigan tuproqni oyoqlari bilan ezayotgan otliq va piyodalarning ulkan oqimidan yanada ko'payadi. Maydonning taxminan 1/2 - 1 desyatina gacha bo'lgan qismi kelgan savdogarlarning o'z mollari bilan joylashishlari uchun ajratilgan.

Buning uchun balandligi 1 arshingacha bo'lgan kichik tuproq ko'tarmalaridan (ayvon) qatorlar qurilgan bo'lib, ularda savdogarlar joylashadilar. Har bir savdogar 4 dan 6 kvadrat sajengacha maydonni egallaydi. Markaziy qatorlarda, bu supalar yoki ko'tarmalarda, oddiy yopiq binolardan tashqari, juda sodda tuzilishdagi yerto'lalar ham qurilgan. Bitta devor (orqa devor) sinchli qilinadi, old tomoni esa ochiq qoldiriladi. Uning o'rniga shox-shabba va tuproq to'shamasini ushlab turuvchi ingichka xodalar o'rnatiladi; bu tom vazifasini bajaradi. Ko'ndalang to'siqlar ko'pincha bo'lmaydi; faqat ayrim hollarda loy bilan suvalgan yupqa devorchalar quriladi.

Bunday turdagi joylarda bozor savdogarlarining faqat kichik bir qismi, asosan attorlar va manufakturachilar, ba'zan poyabzal sotuvchilari joylashadi. Bu soyabonlar yoki yerto'lalar hatto hamma bozorlarda ham mavjud emas, faqat eng yirik bozorlarda bor; bu yerda ularni ko'pincha savdogarlarning o'zlari qurgan, qishloq mablag'larining hech qanday ishtiroki bo'lmagan, bir savdogar o'rniga boshqasi kelgan holda esa - bepul yoki juda arzimas to'lov - 3-4 rubl evaziga o'tkaziladi.

Faqatgina Janbay qishlog'idagi bir bozorda, 15 yil muqaddam, begona bir shaxs soyabonlar qurilishini o'z zimmasiga olgan va tayyor joylarni xohlovchilarga sotgan edi. Tabiiyki, o'z tadbirkorligidan foyda ko'rishni istab, u bu joylarni ularning qiymati va kattaligiga qarab sotardi; masalan, eng katta va mustahkam bo'lgan manufaktura savdogari uchun do'kon 50-60 so'mga, boshqalari esa 15, 20 va 25 so'mga sotilardi. Biroq, uning ishi muvaffaqiyatsizlikka uchradi; savdogarlar, chamasi, qiynalishdi va hatto bu arzimas summani ham to'lashni xohlamasdan, o'zlari ochiq havoda bo'lishni va mollarni har qanday ob-havo ta'siriga duchor qilishni ma'qul ko'rishdi. Do'konlarning faqat ozgina qismi sotildi, qolganlari esa pudratchining qo'lida qoldi. Oxir-oqibat, pudratchi ulardan voz kechdi va hozirgi kunda hali butunlay vayron bo'lmagan

do'konlar bozor kunlari har bir xohlovchi tomonidan bepul foydalanilmoqda. Shu bilan birga, yopiq binolarning umuman yo'qligi savdo va uning ko'lamiga juda salbiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Samarqand uezdida yilning ko'p qismi iliq va ochiq ob-havoda o'tishiga qaramay, qishda, ayniqsa bahor oylarida so'nggi yillarda qor va yomg'ir tez-tez yog'moqda. Biror yopinchiq bo'lmasa, tovarlar, ayniqsa to'qimachilik mollari, ko'pincha buziladi, rangi o'chadi va qiymatini yo'qotadi. Shu sababli, qishda, yanvar-fevral oylarida qishloq bozorlarida to'qimachilik mollarining narxi yoz mavsumiga nisbatan doimo 10-15 foiz qimmatroq bo'ladi. Tabiiyki, bu farqni iste'molchilar to'lashga majbur bo'ladi. Ba'zi savdogarlar uchun soyabonlar va tuproq supalar mavjud emas, shuning uchun ular to'g'ridan-to'g'ri yerga joylashishga majbur. Bular asosan kerosin, o'simlik moylari, arqonlar va omoch tishlari sotuvchilaridir.

Tovar sotuvchilardan uncha uzoq bo'lmagan joyda don bozori joylashgan. Faqat 4 ta bozorda ma'muriyat tomonidan og'irlik yig'imi mablag'lari hisobiga usti yopiq inshootlar qurilgan bo'lib, ular xom g'ishtli ustunlarga o'rnatilgan soyabonlardan iborat. Biroq bu soyabonlar bir necha yil davomida ta'mirlanmagani sababli vayron bo'la boshlagan. Masalan, Chelakda o'tgan yili paxta uchun mo'ljallangan soyabon shunday ahvolga kelib qolganki, uning ichida tarozida tortish xavfli bo'lib qolgan edi. Faqatgina so'nggi vaqtlarda bu soyabon ta'mirlandi. Soyabonlar ichida og'irlik o'lchovi ijarachilari joylashadi va bu yerga atrofdagi dehqonlar sotish uchun olib kelgan don, un, paxta va boshqa mahsulotlar solingan qoplar keltiriladi. Odatda, shu yerning o'zida, tortish paytida, bu mahsulotlar yig'uvchilarga qayta sotiladi. Boshqa barcha bozorlarda hech qanday soyabonlar yo'q va butun g'alla bozori hech qanday moslamasiz ochiq osmon ostida joylashgan.

Yomg'irli ob-havo paytida, ayniqsa kuz va qish mavsumlarida, ya'ni dehqonchilik mahsulotlari eng ko'p sotiladigan davrda, bu mahsulotlar jiddiy darajada buzilishga uchraydi. Bu o'rinda bozor savdosidagi muammolardan biri, xususan, tarozi yig'imi masalasini tilga olish o'rinli bo'ladi. Xazina bozorga keltirilgan dehqonchilik mahsulotlarini tortish huquqini ma'lum pul evaziga ijaraga berishni taklif qiladi. Buning uchun har yili kimoshdi savdosi o'tkaziladi. Eng yuqori narxni taklif qilgan shaxs har bir pud mahsulot uchun 1 tiyin yoki uездda qabul qilingan hisob bo'yicha bir botmon uchun 8 tiyin undirish huquqiga ega bo'ladi.

Umuman olganda, tarozi yig'imi sifatida xazinaga tushadigan mablag'lar nisbatan oz, chunki bir xil shaxslar bu yig'imni yildan-yilga ijaraga olib, birgalikda harakat qilib, narxni kerakli darajaga ko'tarmaydilar. Shu bilan birga, ijarachilarning ijara summasini to'lagandan keyingi faoliyati mutlaqo nazorat va tekshiruvsiz qolmoqda. Masalan, eng avvalo, ularning ko'pchiligi aniq bo'lmagan tarozilardan foydalanadi, albatta, xo'jayinning foydasiga; ko'pincha toshlar umuman bo'lmaydi, ularning o'rniga tegishli o'lcham va og'irlikdagi oddiy toshlar ishlatiladi. Bundan tashqari, ijara shartlariga zid ravishda, tarozichilar deyarli har doim, ayniqsa mayda mijozlardan, dehqonlardan to'lovni pul bilan emas, balki natura bilan talab qilishadi, bunda to'lov o'rnini bosuvchi mahsulot qismi mutlaqo ixtiyoriy ravishda tortib olinadi.

Nihoyat, eng muhimi shundaki, ijarachilar mayda savdogarlar va dehqonlarning qonun hamda ijara shartnomasi shartlarini bilmasligidan foydalanib, barcha don savdogarlari va xaridorlarni, istisnosiz, o'z tarozularidan foydalanishga majbur qiladilar. Bunda ular o'z foydasiga tortish monopoliyasini o'rnatib, ko'pincha xaridorlar o'zlarining xuddi shunday sifatli tarozularini olib kelishlariga e'tibor bermaydilar. Oqibatda, xaridorlar ijarachilarning xizmatlariga mutlaqo ehtiyoj sezmaydigan bo'lib qoladilar. Don mahsulotlarini tortish va buning uchun haq to'lash borasidagi bahslar tez-tez soliq nazorati idorasiga yetkazilardi. Biroq, bu idora vakillari har bir alohida bozorda kamdan-kam bo'lib, o'lchov va tarozular to'g'riligini nazorat qilish vakolatiga ega bo'lmaganlari bois, bunday noto'g'ri xatti-harakatlarni amalda to'xtatish imkoniyatidan mahrum edilar. Ular faqat og'zaki ko'rsatmalar berish bilan cheklanib qolmoqdalar, bu esa, shubhasiz, ko'zlangan maqsadga erishish uchun yetarli emas.

Bu masalada mahalliy ma'muriyatga, ayniqsa rus ma'muriyatiga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir ko'rsatish zarur, chunki mahalliy ma'muriyat odatda boyroq kishilarning tarafini oladi. Yaqinda tashkil etilgan, doimiy ravishda joyida turadigan va nisbatan kichik hududni boshqaradigan uchastka pristavlarining yangi lavozimlari ijarachilarning suiiste'molliklariga asta-sekin barham

beradi deb umid qilish mumkin. Shunday qilib, ijarachilar o'z foydasiga hech qanday maqbul bo'lmagan miqdordagi daromad olmoqda. Bu daromad, eng kamida, ular davlat xazinasiga to'laydigan vazn yig'imi miqdoridan uch baravar ko'pdir. Holbuki, bir tomondan, bu yig'imni ijara olish uchun ko'proq odamlarni jalb qilish choralarini ko'rish kerak, bu shubhasiz ijara summasini sezilarli darajada oshiradi. Boshqa tomondan esa, mahsulotlarni tortish va bu tortish uchun to'lovni undirish ustidan to'g'ri nazorat o'rnatish lozim. Shunda tuman bo'yicha vazn yig'imi summasi juda katta miqdorga yetib, hech bo'lmaganda yirikroq bozorlarni obodonlashtirish masalasini hal qilish imkonini beradi.

1897-yilda 12 kishidan 20514 rubl, 1898-yilda esa 9 kishidan 23058 rubl miqdorida og'irlik yig'imi tushgan. Bu summani juda past deb tan olmaslik mumkin emas, chunki ba'zi bozorlarda ijara haqi juda oz; masalan, Bayga-tepadagi bozor 1897-yilda yiliga 30 rubl, 1898-yilda 33 rubl, Yaka-shayxda esa 36 va 25 rubl daromad keltirgan. Alohida bozorni obodonlashtirish, ya'ni yangi quritish ariqlarini qazish, g'alla bozori uchun 2 yoki 3 ta xom g'ishtdan yasalgan soyabon qurish va savdogarlar uchun xom g'ishtdan rastalar barpo etish har qanday holatda hatto eng yirik bozorlar uchun ham 3000-4000 rubldan qimmatga tushmas edi. Bu summani hatto hozir kelib tushayotgan og'irlik yig'imidan ham osongina sarflash mumkin. Agar keyinchalik, uni tartibga solish tufayli, bu miqdor oshsa, yiliga hech bo'lmaganda bitta bozorni obodonlashtirish masalasi tashabbusga bog'liq bo'ladi.

Bozorlarni tartibga keltirish nafaqat savdo nuqtai nazaridan muhim, chunki u yomon ob-havo paytida katta miqdordagi tovarlarni buzilishdan saqlaydi va natijada, ayniqsa qish mavsumida, narxlarning ma'lum darajada pasayishiga ta'sir qilishi mumkin, balki sanitariya jihatidan ham muhimdir. Bu ayniqsa tuman hududining pastqam, deyarli butunlay botqoqlik joylarida joylashgan bozorlarda muhim ahamiyatga ega. Bu yerdagi hozirgi bozorlar, qish va bahorda o'tib bo'lmaydigan loyqaligi, yozda loydan hosil bo'ladigan, zararli moddalar bilan to'lgan changi bilan mahalliy aholi yashaydigan joylarda keng tarqalgan bezgak kasalligining tugamas manbalari hisoblanadi.

Umumiy bozor maydonining qolgan qismi turli xil chorva mollari: otlar, tuyalar, eshaklar, sigirlar va qo'ylarning savdosi uchun ajratilgan. Bu qismda, albatta, hayvonlar soni ko'pligi sababli hech qanday soyabon yoki og'ilxonalar qurilmagan. Ammo, ayniqsa cheklangan maydonni egallagan va bevosita qishloqlarga tutash bo'lgan bozorlarda, sotuvga olib kelingan otlar uchun past bo'lsa ham, loydan devor yoki to'siqlar qurish juda o'rinli bo'lardi. Busiz ko'pincha otlar, hech narsa to'siq bo'lmagani uchun, o'zlari uchun mo'ljallangan joydan chiqib, bozor bo'ylab yugurib, savdogarlar o'rtasida vahima ko'taradi va ba'zan ularning mollarini shikastlaydi.

Tushunarliroq bo'lishi uchun, tuman bo'yicha eng to'g'ri taqsimlangan va kattaligi jihatidan ikkinchi o'rinda turuvchi Chelek bozorining rejasini ilova qilishni o'rinli deb hisoblayman. Bozor maydoni 25 tanob yoki $6\frac{1}{4}$ desyatinani tashkil etadi (bozor rejasini).

Yendi amaldagi qonunchiligimizga ko'ra, turli xil savdo faoliyatlariga soliq solishning asoslariga o'tamiz. Bu yerda avval aytilgan fikrni takrorlashga to'g'ri keladi: 1865 yildagi eski qonun Nizomi ham, 1899 yil 1 yanvardan kuchga kirgan yangi qonun ham Turkiston o'lkasining o'ziga xos xususiyatlarini butunlay e'tibordan chetda qoldiradi. Bu xususiyatlarni faqat ichki rus savdosi namunalari asosida, ayniqsa yirik markazlar uchun tuzilgan umumiy me'yorlarga moslashtirish qanchalik murakkab ekanligini quyidagi misol ko'rsatishi mumkin.

So'nggi vaqtlargacha Turkistondagi savdo nazorati vakillari bozor savdosining asosiy masalasi bo'yicha o'zaro kelisha olmaganlar: unga doimiy chakana savdo sifatida qarash kerakmi yoki ko'chma savdo sifatidami? Savdo solig'ini belgilovchi ham 1865-yilgi Nizom, ham 1898-yilgi qonun savdoning bu ikki turini farqlaydi. Bir tomondan, ular doimiy savdoni ko'rib chiqib, uni tashqi va ichki belgilariga ko'ra ulgurji, chakana va mayda savdoga ajratadilar. Mayda savdo ma'lum, aniq belgilangan joyga birlashtirilgan deb tushuniladi. Shu sababli, masalan, bir tumanda olingan mayda savdo guvohnomasi bilan boshqa tumanda savdo qilish mumkin emas. Bu guvohnoma faqat maxsus ro'yxatlarda aniq belgilangan buyumlarni sotishga ruxsat beradi, bunda ham faqat ma'lum tarzda birlashtirilgan holda. Mayda savdo guvohnomasi bo'yicha faqat bir turdagi tovarni sotishga ixtisoslashish faqat karvonsaroylar, rastalar va shunga o'xshash joylarda

ruxsat etiladi. Boshqa barcha joylarda bu guvohnoma bo'yicha faqat turli xil tovarlarni birlashtirgan holda savdo qilish mumkin. Ya'ni, ma'lum bir hududning barcha zaruriy ehtiyojlarini qondirish uchun mo'ljallangan, hammaga tanish mayda do'konlar nazarda tutiladi.

Bozor savdosining asosiy masalasiga kelsak: unga doimiy chakana savdo joyi sifatida qaralishi kerakmi yoki ko'chma savdo sifatidami? 1865-yilda va 1898-yilda qabul qilingan savdo solig'ini belgilovchi ikkala qonun ham savdoning bu ikki turini bir-biridan farqlaydi. Bir tomondan, ular tashqi va ichki belgilariga ko'ra ulgurji, chakana va mayda savdoga bo'linadigan doimiy savdo haqida fikr yuritadilar. Mayda savdo ma'lum, aniq belgilangan joyga birlashtirilganligi sababli, masalan, bir tumanda olingan mayda savdo guvohnomasi bilan bu tumandan tashqarida savdo qilish mumkin emas. U faqat maxsus ro'yxatlarda aniq belgilangan buyumlarni sotishga ruxsat beradi, shu bilan birga, faqat ma'lum darajada o'zaro bog'langan buyumlarni sotishga yo'l qo'yiladi. Mayda savdo guvohnomasi bo'yicha faqat bir turdagi tovarni sotishga ixtisoslashish faqat karvonsaroylar, rastalar va shunga o'xshash joylarda ruxsat etiladi. Boshqa barcha joylarda bu guvohnoma bo'yicha faqat turli xil tovarlarni birlashtirgan holda savdo qilish mumkin. Ya'ni, ma'lum bir hududning barcha zaruriy ehtiyojlarini qondirish uchun mo'ljallangan, hammaga tanish mayda do'konlar nazarda tutiladi.

Bu hududlarning ahamiyatiga ko'ra, mayda savdo guvohnomalarining narxi ham turlicha bo'lib, ular turli qiymatdagi 5 ta toifadan iborat edi. Mayda savdo bo'linmalari sifatida, qonun bir yoki bir nechta oddiy tovarlarni sotish uchun mo'ljallangan ma'lum miqdordagi savdo shoxobchalariga ham ruxsat beradi. Ular mayda savdo guvohnomalari va chiptalar bilan soliqqa tortilib, ularning narxi birinchilardan 4-5 baravar arzonroq; bu imtiyoz binoning xususiyatiga bog'liq bo'lib, u hech qanday xona ko'rinishiga yoki ahamiyatiga ega bo'lmasligi va faqat eng kichik miqdorlarda savdo qilish uchun xizmat qilishi kerak. Ko'rinish turibdiki, rus iqlimi va aholi turmush sharoitida savdoning bu turi eng yirik shaharlardan tashqari hamma joyda haqiqiy istisno hisoblanadi. Savdo faoliyatining sanab o'tilgan turlari o'rtasida ma'lum bog'liqlik borligini ko'rib, qonun chakana savdo chiptasini xuddi shunday guvohnomaga va oxirgisini 2-gildiya guvohnomasiga almashtirishga ruxsat beradi. Qonunda ko'chma savdo butunlay alohida ko'rib chiqiladi.

Savdo markazlaridan uzoqda yashovchi qishloq aholisining mahalliy mayda do'konlarda sotishga ruxsat etilmagan tovarlarga ehtiyoji bo'lishi mumkinligini hisobga olib, bu haddan tashqari keng va ixtiyoriy imtiyozlarga olib kelishi mumkinligi sababli, qonun bu tovarlarni ikki shart bilan sotishga ruxsat beradi: 1) faqat shahardan tashqarida savdo qilish va 2) bu tovarlar miqdorining cheklanganligi. Birinchi shart, tabiiy ravishda, yuqorida keltirilgan asoslardan kelib chiqadi, bu esa tashib sotish va ko'tarib yurib sotish savdosining turlarini belgilashga xizmat qilgan; ikkinchisi esa savdo hajmini cheklash sifatida - aravadan yoki bir kishi ko'tarib yurishi uchun qulay bo'lgan kichik tuyunchadan bevosita sotishni belgilaydi. Bu turdagi savdoning o'ziga xos belgilari quyidagilardan iborat: 1) tovar miqdori cheklangan holda xilma-xilligi va 2) savdo-sotiqning biror joyga mutlaqo bog'lanmaganligi; sotuvchi va tashuvchilar doimo yo'lda bo'ladilar va istalgan joyda, hatto yo'lining o'rtasida bo'lsa ham, o'z manfaatlarini ko'zlab, to'xtashlari va birinchi uchragan shaxsning talabiga ko'ra savdo harakatlarini amalga oshirishlari mumkin va kerak.

Xulosa va takliflar. Tadqiqot natijalari Samarqand uyezdida bozor markazlari shakllanishi jarayoni iqtisodiy, geografik va ijtimoiy omillar bilan chambarchas bog'liq ekanini ko'rsatdi. Uyezdning tarixiy rivoji davomida bozorlar nafaqat savdo maydoni, balki aholi o'rtasidagi ijtimoiy-iqtisodiy aloqalarning markaziy nuqtasi bo'lib xizmat qilgan. Bozorlarning hududiy tuzilishi ularning aholi yashash joylariga yaqinligi, transport yo'llari bilan bog'liqligi, qishloq xo'jaligi va hunarmandchilik mahsulotlariga bo'lgan talab, savdo-sotiqning mavsumiy xususiyati bilan belgilangani aniqlandi. Samarqand uyezdida bozorlar asosan uch asosiy shaklda faoliyat yuritgan: doimiy savdo bozorlar, mavsumiy (hafta kunlariga xos) bozorlar, ixtisoslashgan bozorlar (chorva bozori, don bozori, hunarmandlar bozori va boshqalar).

Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, bozor markazlari nafaqat iqtisodiy muvozanatni saqlashda, balki aholi o'rtasida savdo tajribasini rivojlantirishda, mahsulotlarni taqsimlashda, mahalliy ishlab

chiqarish va hunarmandchilikni qo'llab-quvvatlashda muhim rol o'ynagan. Hududiy bozorlarning shakllanishi Samarqandning tarixiy o'sishida muhim ijtimoiy-iqtisodiy turtki bo'lib xizmat qilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Абаза К. Завоевание Туркестана. Санкт-Петербург.1902. - С. 242.
2. Семёнов В.П. Полное географический описание. Изд. Деврина, 1913. - С.875.
3. Хидоятлов Г.А. Из истории Англо- русских отношения в Средней Азии в конце XIX века (60-70 г). Т. "Фан". 1969.-454 с.
4. Саидкулов Т.С. Самарканд во второй половине XIX и начале XX вв. Самарканд 1970 г.- 255с.
5. Соколов Ю.А. Бухара, Самарканд, Келиф в 1813 г. Публикация отрывка из "Путешествия мир-Иззатуллы в Среднюю Азию 1812-1813 гг." Труды ТашГУ им. Новая серия. Вып. X. Исторические науки. Кн. 14. – Ташкент, 1957. – С.196.
6. Абрамов М.М. Гузары Самарканда. – Т.: Узбекистан, 1989. – С. 4.
7. Morrison A.S. Russian rule in Samarkand 1868-1910. A Comparision with British India. – Oxford University Press. 2008. – P.81.